

DİYARBAKIR'IN TARİHİ SULARI VE ÇEŞMELERİ

ÖZET

Susuz hayat mümkün değildir. Su, canlıların hayatlarını sürdürebilmeleri için temel unsurlardan birisidir. Anasır-ı erba denilen 4 unsurdan (hava, su, toprak ve ateş) birisi de sudur.

Su, hayatın kendisidir. Gökyüzünü muhteşem bir tablo gibi yedi renge boyayan su, yağmur olup, bütün canlılara varlığıyla hayat sunar. Su; renksiz, kokusuz, elde bile tutulamayan şekilsiz bir maddedir ancak toprakta ve soluduğumuz havada mevcut olan su, yerini başka hiçbir doğal veya yapay maddenin dolduramayacağı bir kaynaktır.(1)

Sesiyle huzur, gücüyle enerji veren su; içmek, yiyecek üretmek ve sağlıklı bir hayat için ilk insanlardan günümüze kadar gelen en temel ihtiyaçlardan biri olmuştur. Suyla buluşmuş toprak, insanoğluna bütün cömertliğini sunmuş, yaşamın ta kendisi olmuştur.

Suyla sadece insan nesilleri değil, medeniyetler de gelişmiştir. Tarih kitaplarının yaprakları medeniyetlerin kurulması, gelişmesi ve hatta bazen de yok olmasında suyun çok önemli bir rol oynadığını ve medeniyetlerin hemen hemen hepsinin su kaynaklarının bulunduğu yerlerde kurulduğunu yazmaktadır.

Suyun toplumumuzda ve kültürümüzde de çok büyük bir değeri vardır. Binlerce yıllık tarihiyle geçmişle anılan Diyarbakır şehri su ve su yapılarıyla da anılmaktadır. Suyu dair anlatacak çok hikâyesi olan şehirlerimizden biridir Diyarbakır. Bu açıdan; büyü, şifa veren, surlu kentin sırlı suyunu anlatmak, bugün birçoğu yok olmuş, akmayan tarihi çeşmelerini anlatarak yeniden hayat bulmalarını sağlamak, gelecek nesillere aktarabilmektir.

Diyarbakır'da Su ve Tarihçesi

Diyarbakır'ın tarihinde suyun kaynağı ve su yapılarıyla ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde; Diyarbakır sularının Sur içi'ndeki kaynaklar ve şehre dışarıdan getirtilen kaynaklar olmak üzere ikiye ayrıldığını görmekteyiz. M.Akif Tütenk Kara Amid Dergisindeki makalesinde Sur içi'nde Ayn-ı Zülal (Anzele, Balıklı), Ali dede ve Kal'a suyu olmak üzere üç kaynaktan bahsetmektedir. Dışarıdan getirtilen kaynakları ise üç ayrı kaynak olarak belirtmekle beraber dört kaynağın adını vurgulamıştır.

DİYARBAKIRDA
DOĞAL HAYAT
SU, İKLİM,
ENERJİ VE
MADEN

Öğr.Gör.Aysel YILMAZ
Yrd.Doç.Dr.Mine BARAN
Dicle Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
ayilmaz@dicle.edu.tr
mbaran@dicle.edu.tr

Bunlar;

- 1.) Ulucami'in Payas suyu;
- 2.) Kaynar'dan getirilen İbrahim Bey suyu;
- 3.) Yine Payas'tan getirilen Özdemiroğlu Osman Paşa suyu
- 4.) Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle 1538-1541 yılları arasında Diyarbakır valiliği yapan Bali Paşa'nın Gözeli köyünden getirttiği Hamravat suyudur.

Ancak dışarıdan getirtilen bu kaynaklardan Ulu Cami suyu, seyahatnamede bir diğer adı olan Ali Pınar suyu olarak geçmektedir. Evliya Çelebi'de ve diğer kaynaklarda Karacadağ yakınlarındaki Gözeli köyünden getirtilen Hamravat suyu hakkında bilgi bulabilmekteyiz.

Diyarbakır şehrini 1867 yılında ziyaret eden Garden'a göre Hamravat suyu batı yönünden ve çok uzak mesafelerden bir su yoluyla gelmekte idi. Bu yol birbirine iyice geçmiş ve çok muntazam yontulmuş taşlardan inşa edilmiştir. Şehre yaklaşıncı üçbuçuk ila dört kadem genişliğinde bir kantara üzerinden geçer. Bu kantara siyah volkanik taşlarla yapılmış ve 27 müstakil ayak üzerine oturmuştur. Birçok yarı yuvarlak kemerler meydana getirir. Rum(Urfa kapı) ve Dağ kapı arasından şehre girer.Şehre 14 kilometre mesafede bulunan bu suyun getirilmesi için yapılan künkler bugün mühendislerin bile hayretle ifade ettikleri biçimde yapılmıştır.

Sonderece incevederin hesaplarla kaynağındaki irtifa seviyesini geçtiğini,tümsek olan yerlerden su kaybı olmadan tünellerden geçirilerek evlerin en üst katlarına ulaşabilecek şekilde yapıldığı bilinmektedir. 1535 yılında şehre

gelen Kanuni kendi kesesinden 14 kilometre uzaktaki gözeden, çifte toprak künkler ve 27 gözlü su kemeri ile Hamravat suyunu 1543'te şehre getirtmiştir.

Ondokuzuncu yüzyılda en az beş defa tamir gören Hamravat suyu Diyarbakır'ın birçok çarşı, hamam, cami, mescid, medrese, çeşme ve mahallelerdeki evlerine dağıtılmıştır. Birçok hamam ve çeşmenin yapılış tarihlerine bakıldığında hamravat suyunun şehre gelişinden sonra olduğu söylenebilir.

Mustafa Akif Tütenk'in belirttiğine göre ise birara başka kaynak suları Hamravat suyuna karışmış, ancak 1930 yılında Diyarbakır valisi Nizameddin Bey bu suyun demir borular içine alınmasını sağlamış ve böylece başka suların karışmasından kurtarmıştır .(2) Ancak bu durum kantaraların yıkılıp yok olmasına neden olmuştur. Bu suyun Yeni kapı civarı dışında Diyarbakır'ın tüm semtlerine vardığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf:1.2.3.4.)

Evliya Çelebi bu su için der ki; Eski bilginler, hamravat suyu içine pamuk koyup ,sonra yine kurutup tartmışlar. Sonra İstanbul'da Eski Saray kapısı önündeki biricik çeşme suyundan ıslanıp kuruyan pamuk ile Diyarbakır Hamravat Suyu' pamukları beraber tartılmıştır. Hamravat Suyu ile ıslatılan pamuk hafif gelmiştir. İşte bu su bu kadar hafif bir sudur. Eğer ağır olsaydı ,acı olup faydasız olurdu. Bu suyun safra ve balgam söktürücü olduğu tecrübe ile ortaya konmuştur demektedir.

Fotoğraf:1 Kantaralar (1929) (Dr. Necat Satıcı arşivi)

Yine Payas Köyünden Ulu cami'e getirilen Payas Suyu anlaşıldığı kadarıyla bu caminin ihtiyacını gideriyordu. Ancak Hamravat suyunun da bu caminin ihtiyacını giderdiğini de bazı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Payas Suyu aynı zamanda Ulu cami ve Ali Pınarı adlarıyla da anılmaktadır.

Kale içindeki suların her ne kadar tarihlerini belirlemek mümkün değil ise de anlaşıldığı kadarıyla İç-kale suyu çok eskilere dayanıp Diyarbakır'da hüküm süren Artuklular bu suyu içine alan büyük bir havuzu İçkale'de yaptırmışlardır. Bu su kale içindeki insanların , hayvanların , bahçe ve değirmenlerin ihtiyaçlarına cevap verdiğine göre son derece büyük bir kaynak olsa gerek. Evliya Çelebi İçkale'yi tasvir ederken bu suyuda şu cümleler ile tasvir eder: "Bu iç-kalenin değirmenlerini çeviren su Tanrının emriyle İçkale'de mevcut kayadan çıkar ve su değirmenlerini (asiyab) çevirir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sarayından geçer, demir bir kafes pencereden kaleyi terk eder ve Fiskaya'dan aşağı döküldükten sonra taştan taşa kendini vurup (Cenneteki) selsebil gibi Dicle nehrine akar. İçkale'nin bu kaynak suyu (Cennetin) saf su tadını verir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bu tasvir Matrakçı'nın eserindeki Âmid şehri minyatürüne uyum sağlamaktadır(Resim1)Bu minyatüre bakıldığında bir kaynak suyunun İçkale'yi terkedip Dışkale'den nehre aktığını görürüz.(2) (fotoğraf:1.2) Ancak Matrakçı'nın Dicle nehrini yanlış yönde çizdiğini göz önünde bulundurursak Fiskaya'nın nerede olduğunu kestirememesini de doğal karşılayabiliriz (Resim:1.)

Diğer taraftan bu suyun bir kolunun da Kanunî Sultan Süleyman'ın emriyle Erba'ataş Havuzu yoluyla Tabanoğlu Mescidi'ne ve oradan da Nasuh Paşa, Bıyıklı Mehmet Paşa, Arap Şeyh camilerine ve Yenikapı Hamamı'na akıtıldığı söylenmektedir. (3)

Fotoğraf:2.Fiskayadan akan su
(Bir Zamanlar Diyarbekir)

Fotoğraf:3.Fiskaya Şelalesi(1932)

Fotoğraf:4.Kantaralar(1929)

Resim:1.Matrakçı Nasuh'tan Sur İçi Minyatürü

Fotoğraf:5.Günümüz Fiskaya görüntüsü

Şehir içi su kaynaklarından biride Çiftkapı'daki Ayn-i Zülal (Anzele) suyudur. İçkale suyundan daha büyük ve bol olup birçok camiin ihtiyacını giderdikten sonra Sultan Suca Çeşmesi'ne kadar varmaktadır. Sultan Suca Çeşmesi'nin bu kaynaktan suyunu aldığı söylenmektedir.

Seyahatnamede Evliya Çelebi Anzele'nin öyküsünü ironik bir anlatımla şöyle anlatmıştır. Diyarbakır'ın 1950'lere kadar Sur içinde yaşadığı düşünülür ve Anzele'nin de Sur içindeki üç su kaynağından biri olduğu dikkate alınırsa Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nin Diyarbakır'la ilgili bölümündeki anlatımların önemi daha net anlaşılır olur. Çelebi'nin sözlerini günümüz Türkçesi'ne aktardığımızda ortaya şunlar çıkıyor: "Balıklı, şehirde önemli bir kaynaktır. Eski bir havuza akıp içinde binlerce çeşit balık bulunur. Ama kimsecikler de avlamaya cesaret edemezler. Bu balıkları avlamaya yeltenen birkaç kişi felç olup ağızları ve burunları eğilmiştir. (3)

Anzele'nin bir de garip hikayesi vardır. Şöyle ki; Bağdat Fatihi Sultan Murad Han (1623-1640), Bağdat'ı fethedip (1638) bir dolu insanın başını ateşle traş ettiğinde bu balıklar kendiliğinden yaralanıp havuz kan deryasına dönmüştür. Hatta Bağdat fethinden sonra Murad Han Diyarbekir'e gelip Şeyh Aziz Mahmud Urmevi'yi şehit edince Balıklı havuzu kan ile dolmuştur. Bizzat Murad Han bu Balıklı'daki kanı görüp şeyhi katlettiğine pişman olunca, havuzun içinden dört adet iri balığı tutturup solungaçlarına altın ve gümüş küpeler geçirip azad ettirmiştir. İşte bu Balıklı, ab-ı hayat bir sudur. Bir dolu insan soyu bu suda yıkanıp humma ve cüzzam gibi hastalıklarından, kırk gün yıkanarak ölümden kurtulmuşlardır.

İşte bu suyun böyle bir su olduğu anlatılmıştır.(4) Bir zamanlar kadınların çamaşır yıkayıp ,çocukların yüzdüğü bu yerden eser yok. Birçok insanın us'unda hatıraların olduğu Anzele'nin yeniden yaşatılacağı çalışmaları bilgisini Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinden aldık. Koruma amaçlı imar planlaması çalışmalarından birisi de; Diyarbakır Sur içindeki su kaynaklarının yeniden düzenlenerek işlev kazandırma çalışmasıdır. Şu anda itfaiye su dolum binası olarak kullanılan Anzele'nin suyunu açığa çıkararak etrafını yeşillendirmek amaçlanmaktadır. Böylece Anzele'nin gözyaşları dinmiş, çevresi sosyal yaşam alanlarına dönüştürülerek geçmiş geleceğe aktarmış olacağız. Bir zamanlar olduğu gibi. (fotoğraf.6) (şekil.1.2)

Fotoğraf.6.Anzelede
çamaşır yıkayan kadınlar
(Bir zamanlar Diyarbekir)

Şekil.1..Anzele havadan görüntü
(Büyükşehir Belediye arşivi)
(1939)

Şekil.2.Koruma amaçlı imar
planı Anzele bölgesi
(B.Şehir Belediyesi)

Fotoğraf.7.Erba'ataş Havuzu
(Ş.Beysanoğlu 1990)

Tarihi Diyarbakır Çeşmeleri

Bazen yol kenarlarına,bazen sokakların başköşesine, bazen de tek başına, insanların en çok uğradıkları yerlere yapılan çeşmeler. Bazen suyu çok, bazen suyu az, bazen de kurumuş çeşmeler. Sessizliğin ve yalnızlığın olduğu bir yerde sesi ile türkü söyleyen çeşmeler. Başında dertlerimizi, kederlerimizi, hüznümüzü, neşe ve sevinçlerimizi paylaştığımız çeşmeler. Küskünleri barıştıran, aşıkları buluşturan çeşmeler. Şarkılara, türkülere konu olmuş, herkesin dostu olan çeşmeler. Sahipsiz, isimsiz çeşmeler.

Çevresine serinlik vererek sıcak yaz gününü unutturan çeşmeler.

Çeşmeler "Türk Kültürü" içinde önemli bir yer tutar.

Bizim kültürümüzde çeşmeler, insana ve diğer canlılara verilen değer, önemin bir göstergesidir. "Selçuklu ve Osmanlı Kültürü" içinde, çeşmelerin çok büyük önemi vardır. Türkler çeşmeden içilen suyun en büyük hayır (sevap) olduğuna inanmışlardır. Şehirlerin önemli noktalarına, "Sebil Çeşmeler" yapılmıştır. İnsanların bu çeşmelerden faydalanması sağlanmıştır. Diyarbakır Sur içinde Osmanlı döneminde yapılan bazı çeşmeler, mimari yapısıyla hala birer sanat eseri olarak hizmet vermektedir. "Sebil" demek; bedava demektir. Herkesin ücretsiz olarak yararlanması için yapılan çeşmelere, su içilen yere de "sebil" denmektedir.

Diyarbakır'da irili ufaklı çok sayıda çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmelerin büyük çoğunluğu Osmanlı döneminde yapılmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Hamravat Kemeru ile şehir su getirmesinden sonra şehirde çeşmeler çoğalmıştır. Evliya Çelebi de şehrin sularının Ayn-ı Ali Pınarı, İçkale kaynağı Suyu ve Ayn-ı Şakkil-Acuz sularının şehrin su gereksinimini karşıladığını belirtmiştir (3). Bu sulardan ötürü Diyarbakır da su sıkıntısı çekilmemiş, ayrıca evlerin içerisindeki avlularda havuzlar, selsebiller ve su depoları yapılmıştır. 1290 tarihli Diyarbekir Vilayeti Salnamesi şehirde 130 çeşmenin bulunduğunu yazmaktadır.

Ancak günümüze bakıldığında bunlardan

çoğunun olmadığını görmekteyiz. Yapılan tespit çalışmalarında tescilli ve de tescilsiz 34 tane çeşme tespit edilebilmiştir. 26 tanesinin aktif olmadığını, 4 tanesinin yarı aktif olduğunu, 4'ünün ise aktif olduğunu bu çalışmada tespit ettik.

Diyarbakır çeşmeleri kendi başlarına bağımsız (meydan çeşmesi) olanlar ile herhangi bir yapının duvarına yapıştırılmış veya bir yapının cephesine yerleştirilmiş çeşmeler olarak iki ayrı grupta toplanmışlardır. Yapı duvarına yerleştirilmiş olanlarda namazgah ve konut duvarı olarak ikiye ayrılmaktadır. Hemen hemen her çeşmenin bir de kitabesi vardır. Bu kitabede yaptıran kişi, yapıldığı yıl veya bir dua olabilmektedir.

Diyarbakır Sur İçinde Tespit Edilen Çeşmelerden Örnekler

Diyarbakır sur içi bölgesinde tespiti yapılan çeşmelerin birçoğu suyu akmayan, yok olmaya mahkum durumdadır. Suyu İçtikten sonra Yarabbi Şükür deriz, yani suya şükür ederiz. Peki çeşmelere hak ettiği saygıyı gösteriyor muyuz? Elbette ki hayır. Sur içindeki çeşmelerin birçoğu tahrip olmuş, özgünlüğünü yitirmiş durumdadır. Birçok çeşme suskun ve çaresiz. Sessizlik yerini gözyaşına bırakmış durumdadır adeta.

Hasırlı Mahallesi Bahçe 2. Sokak Arap Şeyh Cami (Aktif değil kitabesi var)

İç Kale Aslanlı Çeşme Meydan Çeşmesi (Aktif değil kitabesi yok)

Tespiti yapılmış aktif olmayan çeşmelerden ikisi

Tablo1.de gördüğümüz 2 no' lu çeşmelerden Aslanlı Çeşme sur içindeki meydan çeşmelerinden en özellikli olanıydı bir zamanlar. Diyarbakır'da içkale'de bulunan, halk arasında Aslanlı Çeşme olarak tanınan bu çeşmenin kitabesi olmadığından ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Çeşmenin musluk yerinde bir aslan başı vardır ve su aslanın ağzından akmaktadır. Çeşme kesme taştan yapılmıştır. Çeşmenin üst kısmında iki kısa beyaz sütun üzerine bir üçgen alınlık konulmuştur. Bunun da çeşmeye sonradan eklendiği sanılmaktadır.

Bir zamanlar iki aslan başından su aktığı söyleniyor, ancak çeşmenin iki aslanlı görüntülerine rastlayamadık. Yıllarca tek aslan başından suyunu akıtarak etrafı serinletip, yaptırana da hayır duaları edilmiştir. Bugün ise diğer aslanda yerinde değildir, Sanırız ki güvenlik gerekçesiyle diğer aslan Diyarbakır müzesinde koruma altına alınmıştır.

Fotoğraf.8.Aslanlı Çeşme M.Baran(1990)

Fotoğraf.9. Erba'ataş Havuzu (2010)

Tespiti yapılmış bir diğer çeşme ise Sahabe Sasa Çeşmesi. Yarı aktif konumda olan çeşme 1994' te onarım geçirmiştir Kitabenin üzerindeki tarihin, onarım tarihi olduğu görülmektedir.

Cami Kebir Mahallesi Pirinççiler Sokak Sahabe Sasa Çeşmesi (Yarı Aktif Yeni Kitabesi Var)

Tespiti yapılmış yarı aktif çeşmelerden Sahabe Sasa Çeşmesi

Sahabe Sasa çeşmesine baktığımızda geniş bir kemerin altında iki küçük niş ve iki metal musluk bulunmaktadır. Muslukların altında ise suyun toplandığı yalak kısmı mevcuttur. Çeşmenin kemer kısmının başladığı iki uç noktada iki konsol süsleme bulunmaktadır. Kesme bazalt taştan yapılan çeşmede derzler çimento harcı ile doldurulmuştur.(Şekil.3)

Şekil.3.Sahabe Sasa Çeşmesi Rölövesi (A.Yılmaz, M.Akgül 2009)

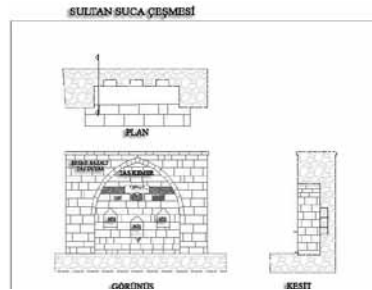
Tespiti yapılmış bir başka çeşme ise, aktif durumda olan Sultan Suca Çeşmesidir.(Tablo.3)

Sultan Şuca Çeşmesi Hz. Ömer Cami Cami Duvar Bitişiği (Aktif Kitabesi Var)

Tespiti yapılmış aktif çeşmelerden Sultan Suca Çesmesi

Şekil.4.Sultan Suca Çesmesi Rölövesi(A.Yılmaz, M.Akgül 2009)

Çeşmenin kitabesine baktığımızda M 605 yılına tarihlenmektedir. Yan yana üç adet kitabesi vardır. Sol taraftaki kitabe kısmen yok olmuştur. Her kitabenin altında birer adet niş bulunmaktadır. Çeşme geniş bir kemerle sınırlandırılmıştır. Yapı malzemesi kesme bazalt taştan yapılmıştır. Su tek musluktan akmaktadır, Çeşmenin üzerindeki bitki örtüsü çeşmenin yapı malzemesine zarar vererek tuzlanmaya neden olmaktadır. Bu açıdan biran önce bitki örtüsünden temizlenmesi gerekmektedir. Bu çeşmenin suyunun sur içindeki su kaynaklarından olan Anzele'den aldığı söylenmektedir. (Şekil.4)

SONUÇ

Diyarbakır'daki tarihi çeşmelerin dili olsaydı eğer kocaman bir ah işitilirdi herhalde. Onların dili sesidir, yani suyun o huzur, serinlik veren sesi. Çeşmeler sadece su gereksinimini karşılamaya yönelik yapılar olmayıp, geleneksel mimaride kent içindeki mekân zenginliğine katkıda bulunan sosyal ve fiziksel boyutlu mimari öğelerdir. Yani insanlar su ihtiyaçlarını gidermek için mahalledeki çeşmenin başına geldiklerinde komşusuyla karşılaşmış, orada dertlerini, kederlerini, neşe ve sevinçlerini paylaşma imkanı bulmuşlardır. Çeşme başlarında ilk karşılaşmalar yaşanmış, ilk aşklar burada olmuştur. Yani sosyal yaşam için önemli alanlar olmuştur çeşmeler. Bu Açıdan; Tarihî

evrelerdeki kamusal mekânlar da, tarihî doku ile birlikte ele alınmalıdır. Meydanlar, parklar, ocuk oyun alanları, yaya yolları, çeşmeler ve kentsel donatı elemanları kentlerin ayrılmaz parçalarıdır. Tarihî yapılar arasındaki açık ve yeşil alanlar; kentlerin dolu ve boşluk oranının sağlanması, kişilerin rekreasyonel etkinliklerde bulunması, yeşil dokusuyla mikro klima etkisi, kent silüetine katkısı, yapılar için fon oluşturmaları gibi birçok fonksiyona sahiptir. Bu tür mekânlar korunmalıdır. Diyarbakır'daki tarihi çeşmelerin de yeni düzenlemelerle işlevlendirilmesi, tarihî doku ile yarışmayacak, estetik ve fonksiyonel yönden uyum sağlayacak şekilde yeniden aktif hale gelecek nitelikte olmalıdır. Diyarbakır sur içi koruma amaçlı imar planlaması çalışmalarının yapıldığı bugünkü süreçte, tarihi Diyarbakır eşmeleri ve sur içini besleyen kaynak alanlarının yeniden işlevlendirilmesi, burada yaşayan kullanıcıların ihtiyacı olan sosyal çevreleri tıpkı geçmişte olduğu gibi oluşturacak şekilde planlanması gerekir.

KAYNAKÇA

1. www.veyseleroglu.com.tr
2. İLHAN, M ,Diyarbakır Şehrinin Suları ve Çeşmeleri, Diyarbakır. Müze Şehir YKY kitabı s.247-248
3. ÇELEBİ,Evliya ,Seyahatnamesi , Tam Metin, Üçdal Neşriyat, Cilt 3-4, Diyarbakır
4. BEYSANOĞLU,Ş. Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, Cilt 1 , s. 132, Cilt 2, s. 487, 564, 566
5. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi
6. YILMAZ A., AKGÜL, M.Yapı Fiziği II Öğrenci Çalışması (Diyarbakır sur içinde iklimlendirme elemanı olarak tarihi çeşmeler)2009
7. Diyarbakır Sur İçi Belediyesi Arşivi

DIYARBAKIRDA
DOĞAL HAYAT
SU, İKLİM,
ENERJİ VE
MADEN